

станів у небезпечних ситуаціях діяльності у працівників пенітенціарної служби та способів їх психологічної регуляції, а також розробленні ефективних способів надання спеціальної, екстреної та реабілітаційної психологічної допомоги працівникам пенітенціарної служби.

Список використаних джерел

1. Комплексна методика визначення психологічного стану військослужбовців на етапі професійного відбору для участі у міжнародних миротворчих операціях. – К. : ННДЦ ОТ і ВБ України, 2005. – 123 с.

2. Основи забезпечення особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ : навч.-метод. посіб. / В. Ф. Гречко, Є. О. Ромас. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. – 180 с.

Кобильченко Вадим Володимирович,
доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
Інституту спеціальної педагогіки НАПН
України

ВПЛИВ ЧИННИКІВ ВТОРИННОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПРАВОПОРУШНИКА

Розглянуто соціально-психологічні особливості вторинної соціалізації, проаналізовано чинники, які зумовлюють виникнення протиправних дій у дітей та підлітків.

Ключові слова: *вторинна соціалізація; чинники вторинної соціалізації; суспільство; агенти соціалізації; групи однолітків; субкультура; контркультурні організації; дисоціальне виховання.*

Рассмотрены социально-психологические особенности вторичной социализации, анализируются факторы, предопределяющие возникновение противоправных действий у детей и подростков.

Ключевые слова: *вторичная социализация; факторы вторичной социализации; общество; агенты социализации; группы ровесников; субкультура; контркультурные организации; диссоциальное воспитание.*

In article the considered social and psychological features of secondary socialization, are analyzed factors which predetermine emergence of illegal actions at children and teenagers.

Key words: *secondary socialization; factors of secondary socialization; society; agents of socialization; peer groups; subculture; countercultural organizations; dissocial education.*

Соціалізація в кримінології – це процес прийняття норм і цінностей, поглядів й способів дій, а також інтеграція системи суспільних ролей.

Суспільство зумовлює соціально-типове в особистості, що є необхідним для забезпечення передбачуваності поведінки індивідів, досягнення

впорядкованості соціальної взаємодії, збереження соціального цілого, його самовідтворення, самоврядності. Суспільство пропонує еталони соціалізації, надає індивідам типових соціальних рис (мова, цінності, інформація, картини світу, способи поведінки й т.п.), орієнтуючи особистість на знаходження схвалюваних якостей і моделей поведінки [1].

Суспільство не тільки типізує, а й індивідуалізує освоєвані в процесі соціалізації схвалювані моделі поведінки й соціальні якості. Суспільство також облаштовує процес передачі соціального досвіду новим поколінням в інституціональних формах. Чим ширшим є шар соціальності з її типовими й нетиповими властивостями, тим багатшою є особистість, тим яскравіше індивідуальність людини. Міра соціально-типовою й нетипового зумовлена схожістю й розходженнями соціальних норм, культурних цінностей, способів поведінки на рівні різних спільнот і груп. Чим більше таких розходжень, тим сильніше люди відрізняються одне від одного [1].

Баланс соціально-типового й індивідуально-особистісного в процесі соціалізації варіюється як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, серед яких об'єктивним чинником належить визначальна роль. Причому на певному етапі об'єктивні процеси випереджають особистісні зміни. Але суб'єктивні процеси можуть виявитися більш динамічними у разі, коли в процесі соціалізації активізується неадаптивність особистості, яка пов'язана із запереченням певних соціальних норм і цінностей [2].

Кожне суспільство, кожна держава, кожна соціальна група виробляють у своїй історії набір позитивних і негативних, формальних і неформальних санкцій – способів суспільного тиску й переконання, приписів і заборон, способів демонстрації визнання, нагород тощо. З допомогою цих способів суспільного впливу поведінка людини й цілих груп людей має приводитись у відповідність із прийнятими в цій культурі зразками, нормами, цінностями.

До чинників, що безпосередньо впливають на процес соціалізації, належать: родина, групи однолітків, виховні організації, різні суспільні, державні, релігійні, контрсоціальні організації й об'єднання.

Найважливішу роль у тім, якою виросте людина, як відбудеться її особистісне становлення відіграють люди, у безпосередній взаємодії з якими триває її життя. Їх прийнято називати агентами соціалізації. На різних вікових етапах склад агентів специфічний. Так, стосовно дітей і підлітків ними виступають батьки, брати, сестри, родичі, однолітки, сусіди, учителі. Пізніше до числа агентів входять також чоловік або дружина, колеги по роботі й ін. За своєю роллю в соціалізації агенти розрізняються залежно від того, наскільки вони значущі для людини, як будується взаємодія з ними, в якому напрямі та яким чином вони справляють свій вплив.

Кожна людина є об'єктом соціалізації. Вимоги до неї висуває не тільки суспільство в цілому, а й конкретні групи та організації. Зміст вимог залежить від віку й соціального статусу людини. Однак людина не тільки об'єкт, а й суб'єкт соціалізації.

Крім того, вона може стати її жертвою. Це пов'язане з тим, що процес і результат соціалізації містять у собі внутрішню суперечність. Людина, яка повністю адаптована у суспільстві й не здатна певною мірою протистояти йому, може розглядатися як жертва соціалізації. Водночас людина, яка не адаптована у суспільстві, також стає жертвою соціалізації – дрібним правопорушником або злочинцем та ін.

Початок вторинної соціалізації, як правило, збігається зі зниженням ролі родини як агента соціалізації, соціальність уже не сприймається як щось само собою зрозуміле. Із присвоєнням суб'єктності індивід намагається творити й змінювати себе. Формування у свідомості узагальненого іншого – вирішальна фаза соціалізації. Складність соціалізації підлітків і молоді полягає в тому, що нові моделі поведінки накладаються на колишні, засвоєні ще в первинній соціалізації [2].

У цей період значно зростає вплив групи на людину, оскільки вона цінує свою участь в її життєдіяльності. Члени групи перебувають у повсякденному спілкуванні, між ними виникає безліч зв'язків, заснованих на почуттях, а їх стосунки одне з одним і їх оцінювання різних соціальних фактів, подій, інших людей неминуче виражаються в емоційній формі. Група засуджує або схвалює, радується або обурюється, і тому загальні настрої або думки виступають її основними соціально-психологічними й духовними чинниками. Настрої й думки, що панують у групі, неминуче передаються її членам.

Групи однолітків – це об'єднання дітей і підлітків, які хоча й різняться за віком, об'єднані системою спільних відносин, певними загальними цінностями або ситуативними інтересами. Вони утворюються найчастіше на підставі просторової близькості членів; збігу інтересів; наявності ситуації, що загрожує особистому благополуччю; наявності формальної організації. У групах однолітків формуються тісні міжособистісні стосунки. Виділяється лідер, інші ролі. Характеристика складу груп однолітків містить такі ознаки, як вік, стать, соціальний склад. Групи однолітків можна класифікувати за кількома параметрами: за юридичним статусом і місцем у соціальній системі (офіційні, тобто визнані суспільством, пов'язані з якими-небудь державними або громадськими організаціями, що мають деяку організаційну структуру й членство й неофіційні, які існують ніби самі собою); за соціально-психологічним статусом (групи належності, до яких людина входить реально, і референтні, до яких людина не належить, але на які подумки орієнтується); за ступенем стабільності, тривалості свого існування (постійні, тимчасові, ситуативні); за просторовою локалізацією (двірські, квартальні, функціонуючі в рамках якої-небудь установи); за типом лідерства або керівництва (демократичні або авторитарні); за ціннісною спрямованістю: просоціальні (соціально позитивні) чи асоціальні (соціально нейтральні й антисоціальні).

За останні десятиліття групи однолітків стали одним із вирішальних чинників соціалізації прийдешніх поколінь. Їх роль зросла у зв'язку з урбанізацією; перетворенням великої родини на малу, зростанням кількості

однорідних і неповних сімей, що призвело до того, що юнацтво стало більше однорідним за середнім рівнем освіченості й культурного розвитку взагалі.

На консолідацію підлітків і юнаків у групах однолітків істотно впливає також сучасна мода, що формує еталони не тільки одягу й зачісок, а й усього стилю життя.

Маючи певну вікову й соціально-культурну специфіку, функції групи однолітків у процесі соціалізації універсальні:

1) група прилучає своїх членів до культури цього суспільства, навчаючи поведінки, що відповідає етнічній, релігійній, регіональній, соціальній належності членів групи;

2) у групі однолітків навчають статево-рольовому поводженню;

3) група однолітків відіграє важливу роль у процесі автономізації дітей, особливо підлітків й юнаків від дорослих узагалі й від батьківського впливу зокрема;

4) група допомагає своїм членам досягти автономії від суспільства однолітків і від вікової субкультури;

5) група однолітків створює сприятливі або несприятливі умови, стимулює або гальмує рішення дітьми й підлітками вікових завдань – розвитку самосвідомості, самовизначення, самореалізації й самоствердження, визначає змістовну сторону виконання цих завдань;

б) група становить специфічну соціальну організацію, що сприймається її членами як певна “екологічна” ніша.

Як істотний для вторинної соціалізації чинник визнається формування орієнтаційних моделей “свій-чужий”. Такі моделі конструюються в індивідуальній свідомості під впливом обставин життєдіяльності, основних соціальних практик, у взаємодії зі “значущими іншими”. У молодіжному середовищі можуть співіснувати кілька варіантів таких моделей, що забезпечує мобільну зміну установок і захист “свого світу”.

Сукупність специфічних соціально-психологічних ознак (норм, цінностей, стереотипів, смаків і т.п.), що впливають на стиль життя й мислення певних номінальних і реальних груп людей, і які дають змогу їм усвідомити й затвердити себе як “Ми”, відмінній від “Вони” (інших представників соціуму) одержало в психології визначення “субкультура”.

Соціальною базою формування тієї або іншої субкультури можуть бути вікові, соціальні й професійні верстви населення, а також контактні групи всередині них, релігійні секти, об’єднання сексуальних меншин, масові неформальні течії (панки, феміністки й т.п.), злочинні групи та організації, об’єднання за певним родом занять (хакери, геймери та ін.).

Головними ознаками субкультури є:

– ціннісні орієнтації тієї або іншої субкультури визначаються цінностями й соціальною практикою суспільства, віковими та іншими специфічними потребами, прагненнями й проблемами її носіїв;

– норми поведінки, взаємодії й взаємин, властиві субкультурам, істотно різняться за змістом і мірою їх регулятивного впливу;

– статусна структура. Статус у цьому разі – це статус людини в системі міжособистісних відносин тієї або іншої групи, зумовлене його досягненнями в значущій для неї життєдіяльності, репутацією, авторитетом, престижем, впливом;

– вибором певних джерел інформації, які розраховані саме на носіїв такої субкультури (певні програми або передачі радіо й телебачення, конкретні рубрики газет і журналів). Інформація з цих джерел, яка відібрана, сприйнята й трансформована відповідно до характерних для цієї субкультури ціннісних орієнтацій, багато в чому визначає зміст спілкування її носіїв;

– естетичні вподобання – більш-менш яскраво виражені загальні для її носіїв захоплення, смаки, способи вільно провести час, які визначаються їх віковими й соціокультурними особливостями, умовами їх життя й наявними у них можливостями, а також модою.

Наслідування моди – чи найважливіша ознака підлітково-юнацьких субкультур. Найбільше явно це простежується в костюмі, оформленні зовнішності (зачіска, макіяж, татуювання, шрам, пірсинг та ін.), танцях, манері поведінки, мові, музичних та інших естетичних вподобаннях тощо.

Вплив субкультури найбільш явно простежується в деяких аспектах:

1) маючи свої особливості, ціннісні орієнтації субкультури впливають на ставлення її носіїв до світу й до себе у цьому світі, на їх самоусвідомлення й самовизначення, на вибір сфер і способів самореалізації й т.п.;

2) прагнення виділитися серед однолітків, утвердити свою несхожість з усіма іншими;

3) слідування моді в одязі для молоді – спосіб відчувати свою належність до суспільства однолітків, до його субкультури, ствердити свою схожість до них.

Відкинутий родиною підліток майже завжди потрапляє під сильний вплив асоціальної групи однолітків, члени якої можуть вчинювати злочини. Під впливом групи у підлітка формуються асоціальні установки й ціннісні орієнтації.

Таким чином, несприятливе формування особистості часто відбувається у малих неформальних групах однолітків. Останні, як правило, становлять собою об'єднання в минулому відкинутих родиною дітей чи підлітків. Їх зближення в межах такої групи, зазвичай, відбувається дуже швидко, тому що вони являють одне для одного соціальну й психологічну цінність. Річ у тім, що групова згуртованість і постійне спілкування дають їм змогу встояти перед суспільством, що сприймається ними як щось далеке й вороже. Зрозуміло, що деякі його важливі норми перестають регулювати їх поведінку [2].

Крім того, формування особистості може відбуватись у контркультурних організаціях – об'єднаннях людей, які спільно реалізують інтереси, програми, цілі, соціально-культурні установки, що протистоять фундаментальним принципам, цінностям і правилам суспільства. Оскільки до складу контркультурних організацій входить багато підлітків і юнаків, а низка організацій є винятково молодіжними, їх необхідно розглядати поряд з іншими чинниками вторинної соціалізації прийдешніх поколінь [6].

Контркультурні організації мають ознаки, які є загальними для будь-якої організації. Однак ціннісно-змістові характеристики цих ознак істотно відрізняються від властивих просоціальним організаціям, вони специфічні в різних видах і типах контркультурних організацій.

Будь-яка контркультурна організація виникає на основі певного принципу відокремлення. Принцип відокремлення – це те, що відрізняє організацію від інших спільнот (злочинна діяльність, політичний екстремізм, релігійні культури й т.п.). Контркультурна організація має жорстко фіксоване членство й тверду ієрархічну структуру керівництва-підпорядкування. Звичайно, на чолі організації стоїть харизматичний лідер. Сформовані в організації ієрархічні групи фіксуються з допомогою різних елементів, що маркують її структуру: привілеями в чому-небудь або обмеженнями й заборонами на що-небудь, елементами зовнішнього оформлення чи одягу та ін.

Життєдіяльність контркультурної організації й кожного її члена визначається й регулюється відповідними нормами (зразками взаємодії й поведінки; системою контролю тощо).

Контркультурні організації мають певні центри об'єднання. Зазвичай – це приміщення, в яких збираються їх члени. Як правило, схожі організації мають певну атрибутику. В організації складається й формується система комунікацій, що утворюють канали організаційних та інших зв'язків, які забезпечують проходження інформації, необхідної для реалізації цілей організації та її життєдіяльності взагалі.

Для контркультурних організацій характерним є високий ступінь інтеграції їх членів, що виражається у засвоєнні ними цілей, норм і субкультури цієї організації. У схожих організаціях практично неможливе відокремлення людини. Внаслідок цього соціалізація членів організації відбувається лише як їх адаптація до контркультурних цінностей.

У рамках контркультурних організацій здійснюється дисоціальне виховання, котре розуміють як цілеспрямоване формування антисоціальних свідомості й поведінки членів контркультурних організацій. Завдання дисоціального виховання – залучення й підготовка кадрів, необхідних для функціонування кримінальних та тоталітарних груп і організацій [6].

У дисоціальному вихованні людина розглядається не як особистість, а як об'єкт впливу лідерів. Дисоціальне виховання здійснюється з допомогою певного набору засобів впливу, найважливішими з яких є: авторитарний стиль керівництва, що вимагає одноосібного керування лідером життєдіяльністю організації; цінності та норми організації формують специфічну для неї субкультуру, що стає ефективним засобом дисоціального виховання [6].

Процес дисоціального виховання в загальному вигляді містить низку етапів.

Перший – виникнення у людини привабливого для неї образу організації, бажання увійти до неї й дістати в ній визнання.

Другий – включення людини в життєдіяльність організації, освоєння нею її норм, цінностей, стилю взаємин.

Третій – задоволення певних потреб людини в антисоціальних формах, трансформація низки потреб в антисоціальні.

Четвертий – закріплення антисоціальних дій до рівня неконтрольованих свідомістю автоматизмів, що свідчить про виникнення фіксованих антисоціальних установок.

Таким чином, існування злочинних груп або груп, в яких панують відсталі, шкідливі погляди й антигромадські норми поведінки, які, у свою чергу, негативно впливають на особистість, зумовлені соціальними причинами. Існування таких груп можливе за наявності людей, які в силу різних обставин опинились на узбіччі суспільного життя й приречені ним на відчуження. Відкинуті суспільством особистості обов'язково об'єднуються в групи для захисту власних інтересів і взаємної підтримки. Суспільство завжди їх буде засуджувати, майже завжди забуваючи про те, що саме воно певним чином є винуватцем такого стану. Звичайно, групи відрізняються одна від одної за своєю згуртованістю й стабільністю, за ступенем своєї суспільної небезпеки, причому не тільки для соціуму в цілому, а й для окремих його членів.

Профілактика вияву асоціальних підліткових і юнацьких груп та об'єднань має містити компетентний соціально-психолого-педагогічний супровід індивіда на всіх етапах його дорослішання; виявлення девіацій в поведінці на ранніх стадіях соціалізації, встановлення їх причин і вжиття відповідних заходів для корекції, психотерапії й т.п.; надання дітям і підліткам можливості для виявлення своїх здібностей, природних задатків, створення умов для їх творчого розвитку; сприяння формуванню у підлітків позитивних тенденцій, виховання потреби в здоровому стилі життя; вжиття заходів для оздоровлення соціального середовища, в якому перебувають підлітки [4; 5].

Робота із групою передбачає наявність сталої інформації про групові об'єднання, до яких належать вихованці. На етапі первісного контактування із групою педагогові або психологові слід установити відносини, засновані на довірі, а також варто уникати надмірної опіки, нав'язливості, командного тону. Підлітки мають бути впевнені, що дорослий не здатен до зрадництва.

Однак якщо дорослий не буде для підлітка визнаним авторитетом, референтною особистістю, здатною зрозуміти, прийняти, допомогти – справа супроводу приречена на провал.

Список використаних джерел

1. Кобильченко В. В. Дефекти первинної соціалізації як важливий чинник формування особистості правопорушника / В. В. Кобильченко // Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби. – 2014. – № 1. – С. 120–125.

2. Кобильченко В. В. Неадаптивна поведінка підлітків як чинник виникнення правопорушень / В. В. Кобильченко // Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби. – 2012. – № 1. – С. 118–123.

3. Кобильченко В. В. Підліткова агресія як актуальна соціально-психологічна проблема сучасного суспільства / В. В. Кобильченко // Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби. – 2012. – № 2. – С. 120–125.

4. Кобильченко В. В. Психологічні засади консультування сімей підлітків-правопорушників / В. В. Кобильченко // Юридична психологія та педагогіка. – 2011. – № 1. – С. 246–252.

5. Кобильченко В. В. Теоретико-методичні засади психологічного супроводу підлітків, які перебувають в умовах пенітенціарного закладу / В. В. Кобильченко // Юридична психологія та педагогіка. – 2007. – № 2. – С. 145–153.

6. Мудрик А. В. Диссоциальное воспитание в контркультурных организациях / А. В. Мудрик // Проблемы современного образования. – 2011. – № 4. – С. 16–21.